

Din Sosyolojisi Araştırmaları

E-ISSN: 2791-8998

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 8, Yıl/Year: 2025 (Nisan/April)

Dini Bilgiye Dijital Erişimin Bireysel ve Toplumsal Yansımaları*

Individual And Social Reflections Of Digital Access To Religious Information

Hasan Kafalı

Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Bilim Dalı,
hkafali@pau.edu.tr, Orcid.org/0000-0002-2340-6834.

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 22.03.2025

Kabul Tarihi/Date Accepted: 25.04.2025

Yayın Tarihi/Date Published: 30.04.2025

Atıf / Citation: Kafalı, Hasan. “Dini Bilgiye Dijital Erişimin Bireysel ve Toplumsal Yansımaları”. *Din Sosyolojisi Araştırmaları* 5/8 (Nisan/April 2025) 74-99.

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

* Bu makale 26-28 Mart 2024 tarihlerinde Ankara’da yapılan VII. Din Şurasında özet bildiri olarak sunulmuş ve tam metin olarak yayınlanmamış tebliğe dayanmaktadır.

Öz

Din ile ilgili sosyal bilimler ekseninde yapılan tanımlarda öne çıkan başlıca özellikler insan ve toplum hayatını organize etmesi, dünyayı bireyler için daha baş edilebilir ve yaşanabilir kılmasıdır. Bu temalarla öne çıkan din insanlık tarihinde her daim görülmüştür. Bu açılardan dinin birey ve toplum hayatının etkililiği, verimliliği ve sürdürülebilirliği için yeri doldurulamaz bir kurum olduğu gerçeğine ulaşılır. Öte yandan teknolojinin çok hızlı ilerlemesi ile dijitalleşme adı verilen yeni bir eşik insanoğlunun önünde durmaktadır. Dijitalleşme süreci, eğitimden eğlenceye, iletişimden alışkanlıklara her şeye yeni bir format getirdiği gibi mutlaka dinî hayata ve din hizmetlerine de yeni boyutlar kazandıracaktır. Bu boyutların en çok etki edeceği alan dinî bilgi alanı olarak öne çıkar. Çünkü dijitalleşme en çok bilgiye erişimi kolaylaştırmakta ve hızlandırmaktadır. Diğer taraftan din sadece bilgi boyutundan ibaret bir kurum değildir. O, hayatın her alanını şamildir. Dinin tam anlamıyla verimli olabilmesi için ibadet, ahlak, inanç ve duygu boyutlarının da gereğince uygulanması gerekir. Çalışma, bireysel ve toplumsal alanlarda dijitalleşmenin bilgi üzerinde yoğunlaşan tek boyutluluğu ile dinin ve hayatın çok boyutluluğu arasındaki uyum, kapsam, çatışma alanları ve fırsatları konu edinmektedir. Bu konulardaki problem ve imkanları gündeme getirmektedir. Dijital dünyada dinin görünümüne dair teorik yaklaşımlar ele alındıktan sonra dijital dinî bilginin değer ve yaşam tarzları üzerinden bireysel ve toplumsal yaşama yansımaları değerlendirilmektedir. Kimlik ve karakter inşası sürecinde örneklikler bağlamında süreç ele alınmakta, yabancılaşma, sığlaşma, entropi gibi gündelik hayat sosyolojisi terimleri üzerinden ilerlenmektedir. Son aşamada ise birtakım öneriler ile ortaya konan problemin çözümüne katkı sunulmaya çalışılmaktadır. Çalışmada literatür taraması, betimleme ve yordama yöntemleri karma olarak kullanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Dijitalleşme, Teoriler, Sürdürülebilirlik, Dini Bilgi.

Abstract

The main features that stand out in the definitions made on the social sciences about religion are that it organizes human and social life and makes the world more manageable and livable for individuals. Religion, which stands out with these themes, has always been seen in human history. From these perspectives, it is understood that religion is an irreplaceable institution for the effectiveness, efficiency and sustainability of individual and social life. On the other hand, with the very rapid advancement of technology, a new threshold called digitalization stands before humanity. The digitalization process, just as it brings a new format to everything from education to entertainment, from communication to habits, will definitely add new dimensions to religious life and religious services. The area where these dimensions will have the most impact stands out as the field of religious knowledge. Because digitalization facilitates and accelerates access to information the most. On the other hand, religion is not an institution consisting only of the information dimension. It encompasses every area of life. In order for religion to be fully productive, the dimensions of worship, morality, belief and emotion must also be implemented accordingly. The study deals with the harmony, scope, conflict areas and opportunities between the one-dimensionality of digitalization in individual and social areas, which focuses on information, and the multidimensionality of religion and life. It brings the problems and opportunities in these issues to the agenda. After the theoretical approaches regarding the appearances of religion in the digital world are discussed, the reflections of digital religious knowledge on individual and social life through values and lifestyles are evaluated. The process is addressed in the context of examples in the process of identity and character construction, and it progresses through the terms of everyday life sociology such as alienation, shallowness and entropy. In the last stage, it is tried to contribute to the solution of the problem presented with some suggestions. In the study, literature review, description and prediction methods are used in a mixed way.

Keywords: Sociology of Religion, Digitalization, Theories, Sustainability, Religious Knowledge.

Giriş

İnsan aklının ürünü olan her türlü icat, keşif ve yeniliğin bireysel ve toplumsal hayatta birtakım karşılıkları olmaktadır. Bu değişiklikler olumlu olabildiği kadar olumsuz şekillerde de tezahür edebilmektedir. Saban'ın kullanılmaya başlamasından tekerleğin bulunmasına, matbaanın kurulmasından içten yanmalı motorların icadına kadar bütün yeniliklerin toplumsal ve bireysel olarak hayata etkileri olduğunu söyleyebiliriz. Hatta insan ve toplumbilimleri alanındaki pek çok bilim dalının bu icatların etkileri üzerine kurulduğunu ve araştırmalar yaptığını söylememiz mümkündür. İletişim bilimlerinden psikolojiye, sosyolojiden siyaset ve yönetim bilimine kadar sosyal bilimler teknolojik yeniliklerin insan ve toplum hayatına etkileri üzerine yoğunlaşmaktadır. Mühendislik ve doğa bilimleri ise zaten bu icat ve yeniliklerin geliştirilmesi üzerine çalışmaktadır. Dolayısıyla bilimin mevcut hali ile insan aklının üretimi ve bu üretilen ürünlerin insan ve toplum hayatına entegrasyonu ve muhtemel etkileri üzerine yoğunlaştığı söylenebilir. Teknolojik araçların yoğun olarak üretilmesi ile insanoğlunun yaşamsal, bireysel ve toplumsal fonksiyonlarını bu araçlar üzerinden devam ettirmeye başlaması modernleşme ile eşzamanlı ortaya çıkan süreçlerdir. Dijitalleşme bu süreçlerin son aşamasında daha çok bilgi ve enformasyon teknolojileri ile ilişkilendirilen bir süreçtir ve neredeyse hayatın tüm boyutlarının ekranlardan ve çevrimiçi sürdürülmesini ifade eder. Bu açıdan onun köklerini sanayi devrimine, oradan aydınlanmaya ve yine buradan rönesans ve reform hareketlerine götürmemiz mümkündür. Bu bağlamda onu kapitalist üretim biçimi ve yabancılaşma süreçleri ile de ilişkilendirmek mümkündür.¹ Ancak onun sadece bu ikisi ile tanımlanması yeterli olmaz. Dijitalleşmenin daha çok son elli yılda ortaya çıkan yüksek hızlı internet, görüntüleme ve görüntülenme araçları, yapay zekâ teknolojileri, sosyal medya ortamları, depolama ortamları ve hatta uydu teknolojilerine kadar somut alt düzey unsurları vardır. Bu somut unsurların şekillendirdiği bireysel ve toplumsal alanda ise yeni düşünme biçimleri, etkileşim ve ilişki tarzları, toplumsal gruplaşma ve tabakalaşma formları, aile- eğitim- siyaset gibi temel kurumlara etkileri gibi soyut etki alanları ortaya çıkmaktadır. Daha önceki icatların da insan hayatını büyük oranda değiştiren etkileri olmuştur. Örneğin sabanın icadı ile hayvan gücünün birleştirilmesinin üretimde artı değer oluşturup tüketilenden fazlasının üretilmesine ve yerleşik hayat ve ticaretin başlamasına neden olduğu değerlendirilmekte, yine tekerleğin icadı ile medeniyetler arası ticaret ve ulaşımın hızlandığı düşünülmektedir. Ancak bunların hiçbirisi bugün dijitalleşmenin dayattığı değişim kadar bireyi dış dünyadan, doğadan ve diğer bireylerden ve kendinden uzaklaştıran süreçler olmamıştır. Bilakis onlar toplu yerleşimlerin

¹ Zafer Demir, "Dijital Dünyada Yabancılaşma ve Din", *Dijitalleşme ve Din*, ed. İhsan Çapcıoğlu - Fatma Çapcıoğlu (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2022).

kurulması, uzak diyarlardaki topluluklara ulaşım gibi fiziksel teması artıran süreçlere neden olmuştur. Bugün ise dijitalleşme süreci ile insanoğlu tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar kendi yarattığı teknolojinin nesnesi olma tehlikesi ile karşı karşıyadır.² Bu tehlike dijitalleşmenin birey ve toplum hayatına olağanüstü imkanlar vermesi, dolayısıyla hayatın tüm ayrıntılarına nüfuz edebilmesi sebebiyle bu denli büyüktür denebilir. Yani dijitalleşme bir diğer yönüyle şimdiye kadar görülmemiş ölçüde konfor ve kolaylıklar sağlamaktadır. Bu konfor ve kolaylaştırıcı yönü onu insanoğlu için vazgeçilmez kılmakta bunun sonucunda da kendine bağımlı hale getirmektedir. Bugün artık bireysel ve toplumsal hayatta dijitalleşmenin olmadığı bir formatı hayal etmek bile mümkün görünmemektedir. Bağımlılık düzeyinde bir bağlanma ise sorgulanamaz olmayı beraberinde getirmektedir. Yani dijitalleşme ve dijital dünya farkında olunmadan dünyanın tek gerçekliği ve alternatifsiz bir yaşam formu olarak gündelik hayatta yer edinmeye doğru gitmektedir. Bilimsel ve kapsayıcı bir bakış ile bakıldığında dijitalleşmenin sabanın, tekerleğin ve içten yanmalı motorların hayatımıza dahil olması ve yön vermesi gibi geri döndürülemez bir süreç olduğu görülebilir. Ancak onun getiri ve imkanlarının büyüklüğü oranındaki tehdit ve tehlikelerinin de göz önünde bulundurulması gereği ortadadır.

Bu çalışma dijitalleşmenin toplumsal ve dini alandaki yansımalarını konu edinmektedir. Çalışmanın amacı ise dijitalleşmenin insan hayatının yine vazgeçilmez bir boyutunu oluşturan din ve dini bilgi alanında bireysel ve toplumsal hayatta meydana getirebileceği olumlu ve olumsuz yansımaları ışık tutabilmektir. Yöntemsel olarak konu ve amaç çerçevesinde alandaki pratik ve teorik verilerden istifade edilerek betimlemeler yapılmaya çalışılacaktır. Ortaya çıkan veri ve gözlem sonuçları üzerinden yordamalara ve çıkarımlara ulaşılmaya çalışılarak kuramsal yapılandırmalara gidilecektir.

1. Dijital Dünyada Dinin Görünümlerine Teorik Yaklaşımlar

Dijitalleşme sürecinde din ile teknolojik araçların etkileşimini tanımlamaya ve etkileşimin yönünü yordamaya yönelik teoriler ortaya atılmıştır. Gerek sosyolojinin objektif iklimi açısından gerek ilahiyat bilimleri ve din hizmetleri sahasının daha normatif iklimi açısından bu teorilerin gözden geçirilmesi önemlidir. Bu teorilerin medya ekolojisi, medyalaşma, derin medyatikleşme ve müzakere gibi dinin medya araçları ile ilişkisini tanımlamaya yönelik değerlendirmeler olduğu görülür. Bunlardan medya ekolojisi teorisi ünlü iletişim kuramcısı Marshall McLuhan'ın meşhur “araç mesajdır” betimlemesi üzerinden ilerlemektedir. Bu teoriye göre, medya ortamında iletilen

² Mahir Fatih Ünal, “Dijitalleşmenin Transhümanizme Etkisi”, *ISophos:International Journal of Information, Technology and Philosophy* 2/2 (03 Haziran 2019), 631.

mesajlar medya araçlarının özellikleri üzerinden şekillenmektedir.³ Buna göre dinin de medya araçları vasıtasıyla araçların özellikleri ile yeni formlar kazandığı kabul edilmektedir. Bu teoriye göre örneğin sadece yayıncının verici olduğu eski medya araçları ile yeni medya adı verilen her katılımcının hem alıcı hem verici olabildiği bir dijital ortamda dinin kazandığı formlar farklı olacaktır. Bu çağın teknolojilerine bu çağın yöntemlerini kullanarak karşılık vermeyi benimseyen bu teoriye göre din, teori sahiplerinin iddia ettiği şekliyle geleneksel yapısındaki öfkeli dil yerine medya araçlarının kullandığı eğlence taktiğine dayalı bir yöntem uygulamalıdır.

Meyer, Hoover, Lynch gibi isimlerin öncülüğünü yaptığı medyalasma teorisi ise dinin kutsal metinler başta olmak üzere bazı araçlar üzerinden anlaşıldığını kabul eder. Ancak onlar dinin tamamen medya üzerinden şekillendiğini de kabul etmezler. Onlara göre din, kurumlar, inanç sistemi ve şekilden farklı bir şeydir. Aşkın olanın çeşitli bağlamlarda iletmek için farklı şekiller alabildiğini iddia ederler ve dinin de günümüzde hâkim olan dijital dünyaya uyum sağladığını kabul ederek dinin aşkınlığına ayrı bir parantez açarlar.⁴ Bu teoriyi suyun konulduğu kabın şeklini alabileceği ancak onun konulduğu kaptan farklı bir şey olduğu benzetmesi ile anlamak mümkündür. Bu teorinin dinin medya üzerinden taşınmasına yönelik normatif bir tanımlamadan uzak olduğu görülür. Yani dinin medya araçları üzerinde taşınmasına yönelik iyi veya kötü olduğuna dair değerlendirmeler yapmazlar ancak medyanın dini mesajın taşınmasına kolaylık sağlayabileceğini kabul ederler. Bunun yanında bu sürecin dinin bazı yönlerini öne çıkarırken bazı yönlerini de arkada bırakıp görünmez kılabileceğini öne sürerler.⁵ Zira örneğimiz üzerinden gidildiğinde bu durumu suyun konulduğu kabın su için önemli olmaması ancak onun muhafazası ve tüketilmesi için işlevsel olabileceği gerçeği ile bu durum açıklanabilir.

Medyalasma teorisinin üzerine oturan ve onun ötesine geçen medyatikleşme teorisi ise dinin medyatikleşerek yeni formlar kazandığı söylemi üzerine kuruludur denebilir. Bu teoriye göre ne din ne de medya kendi iç kurumsal mantığı tarafından yönetilmektedir ve bu sebeple kendilerine yeten kurumlar değildirler. Varlıklarını sürdürmek için farklı kurumlarla etkileşime girme ihtiyacındadırlar. Bu etkileşim farklı coğrafya ve toplumlarda farklı tezahür edebilir. Özellikle din, toplumsal olarak her yerde onu benimseyenler tarafından farklı algılanıp yaşanabildiği için merkezi bir yapılanma içinde değildir. Bu yönüyle onu yaşayan ve kılavuz edinenlerin anlayışları üzerinden sosyal olarak inşa edilir. Medyanın bu denli popüler ve kullanışlı

³ Fatma Çiçek, “Din Sosyolojisinde Dijitalleşme Teorileri ve Yaklaşımlar”, *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 5/2 (30 Aralık 2022), 3.

⁴ Çiçek, “Din Sosyolojisinde Dijitalleşme Teorileri ve Yaklaşımlar”, 463.

⁵ Birgit Meyer, “Mediation and Immediacy”, *Social Anthropology* 19/1 (01 Şubat 2011), 26.

bir hal aldığı son zamanlarda dinin müntesipleri tarafından medya üzerinden temsili ve ilanı onu medyatik bir konuma taşımaktadır. Medyatikleşme teorisi dijitalleşmenin en önemli unsuru olan medyanın, dinî kurumların toplumda mevcut otoritesini elinden aldığı veya kurumların işlevlerini devralarak dinin merkezine medyayı taşıdığı iddiasını gündeme getirmektedir.⁶ Bu süreçte din, aktörlerinin dinin nasıl olması gerektiği üzerindeki kabulleri üzerinden sosyal olarak inşa edilmektedir. Dolayısıyla bu durum, medyatikleşen dinin kurumsal boyutundan çok sosyal ve algısal boyutunun ortaya çıkmasına neden olmaktadır denebilir. Yani medyatikleşme sürecinde dinin yeni formlarla toplumsal dolaşıma sokulduğu iddia edilebilir. Zira bu durum Berger ve Luckmann'ın literatüre kazandırdığı gerçekliğin sosyal inşası yaklaşımıyla büyük oranda ilişkilendirilmiştir.⁷ Gerçekliğin sosyal inşası yaklaşımında toplumsal failin toplumsal yapıyı oluşturduğu ve dönüştürdüğü bir döngü ortaya konulur. Dışsallaşma, nesnelleşme ve içselleşme aşamaları olan bu yaklaşıma göre toplumsal faillerin uygulamaları görünürlük ve yaygınlık kazanarak dışsallaşır. Dışsallaşma failer tarafından yaygın olarak kabul gördüğünde artık nesnelleşmiş ve normlar haline gelmiş olmaktadır. Nesnelleşme sürecin toplumsal yapı haline geldiği aşama olarak da kabul edilebilir. İçselleşme aşamasında ise bireyler yani toplumsal failer tarafından üretilen ürünler onu üretenlere hâkim olmaktadır.⁸ Medyatikleşme teorisinde dinin yeri de sosyal gerçekliğin inşası yaklaşımında olduğu gibi onu üretenlerin tekrar dönerek ona teslim olmaları ve ona göre yaşamaları olarak değerlendirilebilir. Dinin de yoğun katılım ve bu katılımın sonucunda oluşan derin anlamlar ve medya süreçleri sonucunda medyatikleşme gibi bir form kazandığı algısı bu teorinin özünü oluşturmaktadır denebilir. Bu durum medyatikleşme teorisini ortaya atanlar tarafından dinin, kurumsal veya bireysel olarak medya düzeyinde nasıl kullanılırsa kullanılsın medyatikleşme ve sekülerleşmeye kapı araladığı ve dinin aleyhine bir işleyişe neden olduğu şeklinde değerlendirilir.⁹

Dijitalleşme ve din üzerine son olarak değinilecek teori ise ağa bağlı teoloji ya da müzakere teorisidir. Campell, Garner, Hutching gibi teorisyenler tarafından çerçevesi çizilen bu yaklaşım, dijital dünyada var olan dijital dinlerin kendilerine uygun bir teoloji seçtiklerini ve belirlediklerini savunur. Buna göre dijital teknoloji içinde bulunan topluluk ve bireyler dünya görüşlerini inanç sistemleri ve sosyal unsurlar tarafından belirlemektedir. Ancak burada dinin yani dolayısıyla onun temsilcilerinin kabul etme, reddetme veya yeniden düzenleme gibi tercihlerde bulunduğunu kabul ederler. Kullanıcılar dahil oldukları dijital ortamlarda benimsedikleri dinin

⁶ Mehmet Haberli, *Medyatikleşme ve Din Kavram-Teori-Tartışma* (Konya: Kitabı Yayınevi, 2024), 10.

⁷ Çiçek, "Din Sosyolojisinde Dijitalleşme Teorileri ve Yaklaşımlar", 464.

⁸ Peter L. Berger, *Kutsal Şemsije*, çev. Ali Coşkun (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 71-78.

⁹ Çiçek, "Din Sosyolojisinde Dijitalleşme Teorileri ve Yaklaşımlar", 465.

uygun gördükleri biçimlerini paylaşırlar. Dinin uygun görmedikleri formlarını reddedebilir veya yeniden yorum getirebilirler. Yorum sahiplerinin mantığa bürünmüş yorumlarını kabul edebilirler. Bunları yaparken de çoğunlukla farklı hesaplarla oturum açabildikleri veya zaten fiziksel çevrelerinde açıklamak durumunda olmadıkları için rahat davranabilirler. Yani medya din ilişkisinde medyatikleşme teorisinin ima ettiği gibi medyanın etken olduğu bir ilişki biçimini değil dinin seçici olduğu bir ilişki biçimini öngörürler.¹⁰ Bu yaklaşımın sosyoloji teorilerinde yer alan rasyonel seçim teorisi ile pek çok yönden benzerlikleri bulunduğu iddia edilebilir.¹¹

Dijitalleşme ve din arasındaki ilişkiyi tanımlamak ve akışın yönünü belirlemek üzere ortaya atılmış teorilerin önde gelenlerine bakıldığında dinin etken veya edilgen olması üzerinden değerlendirmelere gidildiği görülmektedir. Buna göre medya ekolojisi ve medyatikleşme teorisinin dinin edilgen olduğu, değerlerin aşıldığı ve dönüştüğü, dijitalleşme sürecinin belirleyici olduğu ve dine yönelik eleştirelliğin öne çıktığı tablolar resmettikleri görülür. Buna karşın medyalaşma ve müzakere teorisinin ise dijitalleşmede dinin etken olduğu veya olabileceği, dijital dünyanın din için imkanlar barındırdığı, yeni değerlerin doğuşunun mümkün ve fırsat olabileceği şeklinde süreci olumlayan yaklaşımlar geliştirdiği görülmektedir. Bu çeşitlilik dijitalin sınırsız dünyasında dinin varlığı ve temsiline yönelik sınır ve istikamet belirlemenin hayli zor olduğunu göstermektedir. Teknolojinin içine doğduğu postmodernitenin olasılıklar zenginliğinin dijitalleşme ile devam ettiğini söylemek mümkündür.

Teorik açıdan daha eski ve geride duran başka bir teori ise Online religion & Religion online teorisidir. Konumuz açısından dini bilginin dijital dünyadaki mahiyetini belirlemeye daha uygun bir yaklaşım olan Online religion & Religion online tanımlamasının dijital bilginin bireysel ve toplumsal yansımalarını ortaya koymak açısından daha uygun olduğunu söyleyebiliriz. Helland'ın erken sayılabilecek bir tarihte (2000) yaptığı Online religion ve Religion online ayrımının çevrimiçi ve dijital alanda dinin tasnifi ve tanımı noktasında belirleyici olduğu söylenebilir.¹² Bu değerlendirmenin sonrasında yeni gelişmeler çerçevesinde ortaya çıkan paradigmatları tanımlayan kavramsallaştırmalar yapılmıştır. Ancak genel sosyolojik değerlendirme açısından bu iki kavramsallaştırmanın ilk olması dolayısıyla genel çerçeveyi belirlediği söylenebilir. Helland'ın tanımlamaları doğrultusunda dinin ve dini bilginin dijital dünyada temsili

¹⁰ Heidi Campbell, "Surveying theoretical approaches within digital religion studies", *New Media & Society* 19 (27 Mayıs 2016), 115.

¹¹ Wallace, Ruth A, Wolf, Alison, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları Klasik Geleniğin Genişletilmesi*, çev. Elburuz, Leyla, Ayas, Rami (Ankara: Doğubatı Yayınları, 2012), 343.

¹² Mehmet Haberli, "Dijital Din Araştırmalarında Konu ve Yaklaşımlar", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9/2 (30 Haziran 2020), 888; Campbell, "Surveying theoretical approaches within digital religion studies", 17.

noktasında iki tür yapının ortaya çıktığını görüyoruz. Bu tablo online religion ve religion online olarak isimlendirilmektedir.

Online religion, yazarlarının kurumsal aidiyet hissetmeden veya kimlik belirtmeden inandıkları ve sahip oldukları dini bilgi, inanç, tecrübe gibi dini içerikleri paylaşımlarını ifade eder.¹³ Bunu çevrim içinde yaşayan din veya dijital dünyada kendiliğinden ortaya çıkan din olarak anlamamız mümkündür. Özellikle dijital yerlilerin kendi dini müktesebatlarını dijital ortama aktarmaları sonucunda çevrimiçi bir din oluşur. Dijitalleşme ile gelen sanal ortam bir şekilde dini bilgilerin ve inançların resmi doktrinlerden bağımsız olarak tartışılmasına olanak tanımaktadır.¹⁴ Bu anlamda çevrimiçi dijital din eleştirel ve sorgulayıcı düşünceyi içerir. Örneğin Türkiye özelinde kullanıcıların kurumsal olarak aldıkları bağımsız din eğitiminin izleri görülür. Ancak bunun yanında sosyal medya ortamlarında üretilen filtre edilmemiş, yanlış ve kasıtlı bilgilerin izlerini de taşır. Çevrim içi din, dijital dünyada üretilen kurumsal olmayan, dijital yerlileri rahatsız etmeden dini anlatan, şekil ve biçim baskısı oluşturmamayan ve dini, bölgesel coğrafi ve kültürel kodlarla değil daha felsefi ve varoluşsal bir düzlemde ifade eden bir din portresi çizer. Dini söylemleri kimin söylediğinin önemi yoktur. Çoğunlukla kendi adını kullanmayan ve farklı kimliklerle dijital dünyada var olan kullanıcılar tarafından üretilir ve onların dikkatini çeker. Bu yönüyle çevrimiçi din bir informallik ve anonimlik içerir. Online religion tanımlaması Campbell ve Tsuria'nın eserinin Türkçeye tercümesi aşamasında “Çevrimiçi din” olarak Türkçe'ye çevrilmiştir.¹⁵ Kavramsallaştırma, dijital dinin bu biçiminin çevrimiçi din olarak kapsayıcı ve diğer kullanımından ayırıcı bir şekilde literatüre kazandırılması açısından önemlidir ve çalışmada bu şekilde kullanılacaktır.

Bunun yanında religion online olarak tanımlanan ve dinin, kurumsal ve toplumsal yapısının dijital dünyaya yansıtıldığı form ise diğer formdan farklılıklar taşır. Religion online olarak tanımlanan bu formda dış dünyada yaşanan çevrimdışı dinin dijitalle aksettirilmesi söz konusudur. Dinin kurumsal ve toplumsal formları dijital dünyaya aktarılır. Böylece dinin formal ve özgün biçimine bağlı kalınır, normatif yapısı korunur. Yani kurallarına daha çok vurgu yapılır. Bu formun da Türkçe 'ye “çevrimiçi alanda din” olarak kazandırıldığı görülür. Kavramsallaştırmanın onun çevrimdışı dinden izler taşıması ve bunu dijital dünyaya aktarması açısından uygun olduğunu söyleyebiliriz. Yani bugün dijital dünyada dini bilginin “çevrimiçi din” ve “çevrimiçi alanda din”

¹³ Filiz Çömez-Polat - Göklem Tekdemir, “What It Takes to Be Religious: Religion Online vs. Online Religion1”, *Journal of Arab & Muslim Media Research* 16/2 (01 Ekim 2023), 165.

¹⁴ Mehmet Akgül, “Dijitalleşme ve Din”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 17/2 (31 Aralık 2017), 204.

¹⁵ Heidi A. Campbell - Ruth Tsuria, *Dijital Din - Dijital Medyada Dinî Pratikleri Anlamak*, ed. Kemal Ataman (İstanbul: İz Yayıncılık, 2023), 18.

şeklinde var olduğunu var sayarak değerlendirmelere başlamak önemlidir. Bugün tabakalaşmanın dijital yerliler ve dijital göçmenler olarak tanımlandığı bir dünyada, dünyanın aktığı yer olan dijital alandaki bilgiyi onların kullanım ve algı biçimine göre ele almak sosyolojik tespitlere uygun olacaktır.

Dijital yerliler yani dijital dünyanın içine doğanlar dini çoğunlukla dijital ortamlarda öğrenmekte ve sosyalleşmeyi de çoğunlukla orada tamamlamaktadırlar. Bu açıdan onlar için “çevrimiçi din” in onlara daha çok hitap eden bir dini sosyalleşme olduğu söylenebilir. Her ne kadar yerli ve göçmen ayrımı 1980 sonrası doğan ve kısmen sokak sosyalleşmesini yaşayanları tanımlasa da dijital dünyada daha yoğun olarak bulunan gençleri içine aldığı için kullanışlıdır. Dijital yerliler Presky’nin tanımlaması ile “hipermetin zihinlere” sahiptirler ve bilişsel yapılarında daldan dala atlayan ve sanki sıralı değil de paralel bir yapılanmaya sahiptirler.¹⁶ Dijital göçmenler ise sosyalleşmelerini dijital dünyanın henüz tam oluşmadığı bir dünyada tamamladıkları için kurumsal din ile daha çok ilişki kurmuş, yerleşen değer ve uygulamalara daha fazla katılmışlardır. Sonradan dijital dünya ile tanışmış ve önceki yaşantılarını bu dünyada devam ettirme eğilimindedirler. Çevrimdışına ait önceki yaşantılarını dijital alana aksettirerek hayatlarına devam ederler. Alışkanlıkları da bu yönde olmaktadır. Bunu ortaya koyan bir araştırmada dijital göçmenlerin sosyal medya ortamlarında edindikleri arkadaşlıkları yüz yüze tanıdıkları ile kurdukları ve bu arkadaşlıkların daha kalıcı olduğu, dijital yerlilerin ise dijital ortamlarda tanıştıkları ile arkadaşlık kurdukları ve bu ilişkilerinin daha kısa süreli ve yüzeysel olduğu bulgulanmıştır.¹⁷ Buna dayanarak dijital yerli ve dijital göçmenlerin çevrimiçindeki davranışlarının dijital öncesini tecrübe edip etmemelerine göre değişebildiğini söylemek mümkündür. Bu farklılığın göçmen ve yerlilerin dijital dünyadaki dine yaklaşımları konusunda geçerli olacağını söyleyebiliriz. Dijital göçmenlerin bu özellikleri dolayısıyla kurumsal dini dijital ortamda devam ettirme eğilimde oldukları ve “çevrimiçi alanda din” yaşama eğilimlerinin daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Nihai olarak geldiğimiz noktada normatif olarak dini koruma, devam ettirme, din hizmetleri üretme ve dini bilimsel bilgi üretme amacıyla olanların dijital dünyada dinin var olma biçimine dair bilgi sahibi olmalarının bir zorunluluk olduğu düşünüldüğünde bu ayrımların teorik ve pratik olarak alanı tanımlamada oldukça kullanışlı olduğu söylenebilir.

¹⁶ akt. Burak Karabulut, “Bilgi Toplumu Çağında Dijital Yerliler, Göçmenler Ve Melezler”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21 (01 Mayıs 2015), 11-23.

¹⁷ Mustafa Çetin - Hatice Özgiden, “Dijital Kültür Sürecinde Dijital Yerliler Ve Dijital Göçmenlerin Twitter Kullanım Davranışları Üzerine Bir Araştırma”, *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi* 2/11 (Mart 2013), 186.

Sonuç olarak dijital dünyada din, çevrimiçi din (Online Religion) ve çevrimiçi alanda din (Religion Online) olarak temayüz etmektedir denebilir. Dinin kurumsal ve özgün yapısının korunması, istismarlara izin verilmemesi, etkili bir şekilde günümüz insanına ulaştırılabilmesi bağlamında “çevrimiçi alanda din” formu üzerinden kurumsal dini yapıların dijital dünyaya müdahil olma ve mücadele etme imkanının olduğu söylenebilir. Ancak internetin yapısı gereği her zaman bir “çevrimiçi din” olgusunun varlığını devam ettireceğinin de farkında olunması gerekmektedir. Fakat bu anlamda dış dünyadan ve gerçek kaynaklardan beslenen kullanıcı sayısı ne oranda artarsa o kadar kulaktan dolma ve manipülatif bilginin azalacağı söylenebilir. Bu bağlamda dijital dünyanın kullanıcılarının dijital dünyaya girmeden önce veya dijital dünya dışında eğitilmeleri ve bilinçlendirilmelerinin gereği ortaya çıkmaktadır.

2. Dijital Dini Bilginin Bireysel ve Toplumsal Yansımaları

Bireysellik ve toplumsallık insan doğasının iki yüzünü oluşturmaktadır. İlk çağ düşünürlerinden bugüne insanoğlunun tabiatı itibariyle toplumsal bir varlık olduğu vurgulanmıştır. Bu gerçeklik onun bireysel özellik, tercih ve faaliyetlerinin toplumsal tezahürler olarak ortaya çıktığını da gösterir. Bireylerin önceliklerindeki değişmelerin toplumda yapısal ve sosyal değişimlere neden olması bu iki boyutluluğun bir göstergesidir. Din ve dini bilgi ile etkileşime girmenin yolunun değişimine işaret eden dinin dijitalleşmesi süreci de bireyden topluma giden böyle bir değişimi bize haber verir. Yani bireyler olarak tek tek dine ve dini bilgiye ulaşmadaki yöntemsel farklılıklar dinin her bir birey üzerindeki etki biçimini ve etki miktarını değiştirme ve nihayetinde tüm toplumdaki dini algı, uygulama ve yoğunluğu arttırabilme veya azaltabilme potansiyeli taşır. Bu anlamda her toplumsal olanın bireysel olduğu, her bireysel olanın da toplumsal olduğu söylenebilir. Burada bireysel ve toplumsal olarak ayrı başlıklarda değerlendirme yapmak sosyolojik bağlamın kaçırılmasına neden olabilecektir. Bundan dolayı değerlendirmeler bireysel ve toplumsal yüzleri göz önüne alınarak tek başlık altında ele alınmıştır.

2.1. Değerlere Dayanan Yaşam Tarzına Yansımaları

Dijitalleşmenin toplumsal alanda genel olarak dine ve değerlere dayanan bir yaşam tarzını tehdit ettiği konusunda kaygılar vardır. Örneğin Türkiye özelinde kendini Müslüman olarak tanımlayanlar arasında dijital teknolojilerin ve sosyal medyanın yükselen kullanımının İslam’a dayanan muhafazakâr bir yaşam tarzını devam ettirmeye tehdit oluşturduğu kabul edilmektedir.¹⁸ Ancak aynı araştırmalarda muhafazakâr bir yaşam tarzı için çevrimiçinin olmadığı bir alternatifin

¹⁸ Çömez-Polat - Tekdemir, “What It Takes to Be Religious”, 174.

düşünülmediği de tespit edilmiştir. Bu noktada dijitalleşmenin dinin ve değerlerin devamlılığı için çok önemli görülen dini bilginin özgün halinin korunamamasını ifade eden informellik ve anonimliği beraberinde getirdiği kabul edilmektedir.¹⁹ Dinin ortaya çıktığı kutsal bağlamında devam ettirilebilmesi, onun faydalı ve sürdürülebilir olması açısından önem taşır. Bu açıdan formallik, dinin kurumsal yapısını devam ettirebilmesi ve orijinallliğini koruması anlamına gelmektedir ve önemlidir. Dinin formallığı onu ikame eden, onun hakkında konuşan ve örneklik gösteren bireylerin bilinmesi ile mümkündür. Bu bireyler dinin tanımı, sınırları, işleyişi, istismarı gibi konularda sorumluluk alır ve dinin fonksiyonlarını yerine getirmesini sağlarlar. Din hakkında konuşan ve sorumluluk alan bireyler sayesinde din özgün bir mahiyette kalır ve bir başıboşluğa bırakılmamış olur. Dinin insanoğlu için var olan anlam üretici ve organize edici fonksiyonu informal ve anonim süreçlerle de devam edebilir. Özellikle kültürel formların bu mahiyette şekillendiği söylenebilir. Ancak dijitalleşme süreçlerinde meçhul faillerin ve temelsiz içeriklerin gündem ve izlenim oluşturmada kullanılabildiği düşünüldüğünde dinî konularda bir boşluğun oluşmasının olumsuz sonuçlar doğuracağı iddia edilebilir.

Dijital ortamlarda kimlik, eğitim, statü vb. toplumsal konumlardan bağımsız olarak yapılan dini tartışmalar, dini bilginin geleneksel olarak dini elit olarak nitelenebilecek eğitimlilerden daha az eğitilmiş ve nispeten daha az bilgi sahiplerine şeklindeki akışını değiştirmiştir. Nihayetinde bütün dini müktesebatın dijital sohbet ve tartışma ortamlarında tartışma konusu edilmesi mümkün olmuştur.²⁰ Dini bilginin dijitalleşmesi ile din görevlilerine gerek kalmadan dinin sürekli sunumu imkânı ortaya çıkabilir. Bu durum dini keyfi yorum ve anlamalara karşı korumasız kılar. Sonuçta dinin olumsuz temsiller üzerinden rahatsız edici görünüm alabildiği görülebilmektedir. Ancak yeni olguların sadece olumsuz örnekler üreteceği öne sürülemez. Yukarıda belirtildiği gibi çevrimiçi dinin (online religion) varolma imkânı bulunduğu yer de burasıdır ve kavramsallaştırma buradan hareketle yapılır. Bu sayede dini örnekler olmadan da dine ulaşma imkanları doğabilir. Yani insanların dine ilgisinin uyanması için illa bir modele ihtiyaç kalmayabilir. Özellikle yapay zekanın da içerik üretmesi ile ikna edici dijital sunumlar ortaya çıkabilir ve bu içerikler ile birçok birey dini içeriklere ulaşabilir. Din görünenin çok ötesinde, sosyal teorilerle açıklanabilenin bile ötesinde etki alanlarına sahip olabilir. Bu tek boyutlu ve dijital dinden beslenen dindarlığın sosyal örneklerden mahrum olmasıyla çeşitli ve farklı dindarlık biçimlerini ortaya çıkarması ihtimal dahilindedir. Dinin kurumsal bir otoriteden veya mezhepler gibi anlayışlardan uzaklaşmasının

¹⁹ İhsan Çapcıoğlu, “Dijitalleşme, ‘Yeni İnsan’ ve Etik Sorunlar”, *Dijitalleşme ve Din*, ed. İhsan Çapcıoğlu - Fatma Çapcıoğlu (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2022), 11.

²⁰ Mehmet Haberli, *Sanal Din Tarihsel, Kurumsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din* (İstanbul: Açılım Kitap, 2014), 72.

beraberinde bütün dinlerin sadece inanç, anlam verme ve ait olma ortak paydasında indirgenmesine sebep olabileceği de düşünülebilir. Bu bizi, dinin yeni işlevsel fonksiyonları hakkında kestirimde bulunmaktan alıkoyabilir. Ancak dini bilgiye aracısız ulaşımın dinin tarihsel ve geleneksel formundan uzak yeni yapılanmalara kapı aralayabileceği de düşünülebilir. Bu konuda bilimsel yaklaşım bizi önyargılardan uzak tutmaya yardımcı olacaktır.

Sonuç olarak dinin özgün ve biçimsel mahiyeti korunarak orijinal, verimli ve sürdürülebilir formu korunabilir. Dijitalleşme ile bunların tehdit altında olduğunu söylemek mümkündür. Fakat onun dijitalleşme sürecinde karşılaşılabileceği biçim dışılık ve anonimlik çevrimiçi dinin kaçınılmaz bir boyutu olarak karşımıza çıkar. Bu boyutlara dikotominin bir ucu olarak bakmak gerekmektedir. Dijital dünyada dinin akışkanlık kazanarak biçim dışı ve anonim suretlerde var olacağını kabul etmek dijital sosyolojinin bir gereği olarak görünmektedir. Şu hâlde eser miktarda informelliğin ve anonimliğin dini bilginin kötü temsillerden uzaklığı sağlayabileceği veya gençlerin istemediği tarzdaki dayatmanın izlerini taşımadığı için olumlu fonksiyon görebileceği iddia edilebilir. Sürecin yönetilebilmesi için din hizmeti veren kurumların çevrimiçi alanda din (Religion online) sunumunu devam ettirmeleri, kaçınılmaz olarak var olacak olan çevrimiçi din (Online Religion) alanındaki dinin özgün formunun korunması için de dini kendine bir hayat kılavuzu olarak gören ve din hizmeti alanında çalışan bireylerin dijital dünyada var olmaya teşvik edilmelerinin oradaki akışkanlığa katkı sağlayacağı söylenebilir.

2.2. Dijitalleşmenin Kimlik ve Karakter İnşasında Ortaya Çıkardığı Sorunlar

Bir başka sorun dijitalleşmenin körüklediği küreselleşmeyle birlikte gelen kimliksizleşme ve yine bununla beraber ortaya çıkan aidiyet duygusunun kaybedilmesidir. Dijital dönüşüme en açık olanlar gençlerdir. Çünkü kimlik arayışı içinde olunan yaşlarda dijital dünyadaki sınırsızlıkla karşılaşılır. Erişkinlere muhalif olma ve farklı olma arayışları içinde dijital ortamlara çok iyi uyum sağlarlar. Bu yaşlar arayış içinde olunan, hedef aranan yaşlardır. Dijital ortamdaki görüntülenme çılgınlığı içinde kendilerini kaybederler. Bir yandan görüntülenmek için kendilerini dijital ortamlara korumasız bir şekilde aktarırken diğer taraftan yüksek görüntülenme sayısına ulaşanlara öykünerek pusulalarını şaşırırlar. YouTuber, fenomen ve benzeri isimlerle sıra dışı şeyler yaparak sivrilen ve bu sayede bütün gençlerin dikkatini çekenler gençlerin moda ikonları, bir diğer yönüyle rol modelleri olmaktadır. Bu rol modellik tüm gençlerde tek tipleşme şeklinde sıra dışı şeyler denemeye yol açabilmektedir. Daha doğrusu sıra dışı olarak, anormalleşerek tek tipleşme ortaya çıkmaktadır denilebilir. Toplumsal beklentilerden uzaklaşarak sıra dışı olma durumu, yabancılaşma dediğimiz olguyu beraberinde getirmektedir. Yabancılaşan bireyler ekrana yönedikleri oranda

sosyal olarak izole olmakta ve her boyutuyla toplumsal olan insanın mutlu olması için gerekli olan çevresel uyarıcılardan mahrum kalmaktadır. Mahrumiyet hissi yaşam memnuniyetinde azalmalar ortaya çıkarabilir. Diğer taraftan görsel dünyadaki sayısal veriler üzerinden sürekli kıyaslanma, kendini öne çıkarma edimi gibi içsel faktörlere gönderme yaparak bencilleşme ve zevk odaklı hedonist eğilimleri beraberinde getirebilir. Sonuç olarak içine kapanarak çevresinin ne yaşadığı ve ne hissettiği ile ilgilenmeyen, diğerkamlık, nezaket, paylaşma gibi değerleri yitirmiş bireylerin çoğalmasa söz konusu olabilmektedir. Kullanım aşamasında yanmaz ve yapışmaz özelliğinden dolayı teflon olarak bilinen mutfak gerecine benzetilebilecek bu insan tipolojisi diğerinin hissettiğini hissedememesi, ilişki ve iletişim kuramaması yönlerinden gerçek toplumsal insandan farklılaşmaktadır.²¹ Bu açıdan dijitalleşme ile gelen yabancılaşmanın öncelikle insanlığa yabancılaşma olarak tezahür ettiği söylenebilir.

Dijitalleşme ile ortaya çıkan yabancılaşmanın ulusal güvenlik sorunu olduğu söylenebilir. Araştırmalarda gençler arasında “imkân bulsam yurt dışında yaşarım” diyenlerin oranı % 60 ila 70 arasında çıkmaktadır.²² Yabancılaşma bir karşı kültür, alt kültür veya alternatif kültür olarak gelmektedir. Siyasal ortamlar üzerinden de meşruiyet kazanarak toplum hayatına girmektedir. Oysa bir toplumda iç yapışkanlığın hasıl olması için bireylerin dini, milli, tarihi, kültürel ve kurumsal aidiyet hisleriyle birbirlerine bağlanmaları gerekir. Bu şekilde toplumun sürekliliği sağlanabilir. Bunlardan birinin eksikliği bireylerin topluma ve o toplumdaki resmi ve sosyolojik kurumlara aidiyeti ve sorumluluk bilinci noktasında eksikliğe neden olur. Bu gerçeklerden hareketle aidiyetlerin hepsine birden kaynaklık eden dinin dijital dünyada etkin düzeyde aktif olarak kullanılması gerekir. Kültürel gerçeklik insanların anlam dünyalarına kaynaklık eder ve onların bireysel yol haritalarını çizmelerinde başrol oynar. Bugün artık dijitalleşme de kültürel gerçekliğe eklenmiştir. Bir yandan onunla ilişki kurarken bir yandan onu değiştirmektedir ve dijitalleşme geri döndürülemez bir süreçtir.

Bu değişim süreçlerinde dijital dünyada, toplumların milli ve manevi kökleri ile bağlarının kopması kültürel devamlılık açısından söz konusu olabilir. Tarihi şahsiyetlerin görsellerinin ve özdeyişlerinin dijital ortamlara işlenmesi ile bu tür tehlikelere karşı önlemler alınması önerilebilir. Kültürel devamlılığı sağlayacağı düşünülen karakterlerin görsellerinin ve sözlerinin okul, cami ve kuran kurslarına yerleştirilmesi bir gizil öğrenmeye imkân verebilir. Yerel yönetimler tarafından

²¹ Çapcıoğlu, “Dijitalleşme, ‘Yeni İnsan’ ve Etik Sorunlar”, 9.

²² Komisyon, *Dijitalleşme Çağında Gençler Çalıştayı ve Araştırma Raporu* (İstanbul: Çekmeköy Belediyesi, 2022), 73; *Toplumsal Değerler ve Gençlik Araştırma Raporu Konda Araştırma & Danışmanlık*, Araştırma Raporu (İstanbul, 2024), 9.

okul çevrelerinde değerleri aksettiren eserlerin yerleştirilmesi kavşak ve meydanlara onlara ait öz değişlerin konulması göz temasını sağlayabilir ve içselleştirme imkanı verebilir. Kurumsal hizmet veren yapılar bünyesinde milli ve manevi duyguları canlandırabilecek olan müzik kültürünün imkânlarından faydalanmak duysal açıdan kuşatma imkanı veren uygulamalardır. Kimliğin ve karakterin oluşturulmasında sadece bilgi etkin değildir. Aynı zamanda sanatsal etkinlikler ve alışkanlıklar da çok etkilidir. Sanat ve musiki toplumsal hareketliliğin canlı tutulmasında ve değerlerin toplumsal hayata aksettirilmesinde önemli bir fonksiyon görür. Kültürümüzde bunu doğrulayan şekilde musiki ve ilahi önemli bir yer tutmaktadır. İlahiler, kasideler sözel ve sanatsal kültürümüzün değerli bir ürünü olarak ortada durmaktadır. Bu ürünler birer sosyal sermaye olarak ortada durmaktadır. Bu amaçla camilere gelen çocuklar ve gençler arasından ilahi koroları oluşturulup bunların ilçe, il ve Türkiye finalleri şeklinde organize edilmesi bu sermayeden istifade edilmesi anlamına gelir. Yine din ve değerler temalı tiyatro faaliyetlerinin organize edilmesi ve uygulanması çok büyük önem arz eder. Bu tespitler çerçevesinde dijital dünyada dinin ikamesinin sadece dijitallik adı altında değil dini hizmet yürüten diğer bütün kurumlar kapsamında yürütülmesi gerektiği söylenebilir.

2.3. Olumlu Örneklerin Kaybolması

Çevrimiçi alanda din çerçevesinde (Religion Online) dijital ortamlara dini bilgiler genellikle iki kanaldan aktarılır. Birincisi kurumsal hizmetler bünyesinde tanımlı hesaplar kanalıyla aktarılan dijital dini bilgilerdir. Türkiye’de Diyanet işleri başkanlığı, bazı İslam ülkelerinde din işleri bakanlıkları veya papalık ve patriklik gibi kurumsal yapılar bünyesinde kurulan dijital platformlar bunlara örnek verilebilir. İkincisi ise kurumsal otoriteler dışında dini lider kabul edilen çeşitli oluşumlar etrafında aktarılan çeşitli yorumlar ve sunumlarla verilen dijital dini platformlardır. Resmi bir kurumsal yapı tarafından sunulduğunda dini bilgi en yalın, saf, katıksız haliyle sunulmaya çalışılır. Böyle olması bir mecburiyettir. Çünkü bu bilgilerin herhangi bir subjektif yönlendirme içermesi bilginin doğruluğuna ve gerçekliğine, bir diğer deyişle geçerliliğine ve güvenilirliğine gölge düşürebilir. Dini anlamda subjektif yorumların çoğalması dinin orijinallliği adına bir tehlikedir. Resmi kurumsal yapılar dışındaki dini gruplar bünyesinde dijital dünyaya sunulan dijital dini bilgiler ise yorumlara açık olması, denetim ve eleştirelilikten uzak olması gibi boyutları ile dini bilginin istismarına açıktır ve dinin yumuşak karnını oluşturmaktadır. Bu şartlarda dijitalleşmenin kendine has dindarlıklar ürettiği söylenebilir. Dijital ortamlarda dini grupların üyelerinin ve liderlerinin hataları çok hızlı yayılmaktadır. Bu şeffaflaşma bu tür oluşumların gizemlerini kaybetmesine ve dindarlık biçimlerinde rasyonelleşmeye neden

olmaktadır.²³ Din ve dini bilgi ihtiyacının kendi başına rasyonel bir gerçeklik olduğu düşünüldüğünde sürecin nitelikli dini bilgi ve hizmet üreten kurumların önemini artıracığı söylenebilir. Fakat bu noktada dinin salt kuramsal bir yapının ötesine geçen tabiatı ile ilgili bir husus ortaya çıkmaktadır. Din bir kurallar listesi, yasaklar silsilesi veya doküman yığını olarak ortaya çıkmamıştır. O somut örneklikler oluşturan liderler veya peygamberler kanalıyla hayata aksettirilmiş, böylece toplumsal yayılma ve katılım sağlamıştır. İslam dininde onun bir peygamber vasıtası ile gönderilmesinin sebebi birçok yerde onun örnekliğinden faydalanılması olarak gösterilir. Yani din, bilgi kadar somut örneklikler üzerinden varlığını sürdürür.

Dijital ortamlarda dini bilgi en yalın ve yorumsuz haliyle ulaşılabilir konumdadır. İsteyen herkes dijital ortamlarda dini bilgiye kendisi ulaşabilir. Ancak dinin ortaya çıkış, ilahi dinlerde tebliği süreçlerinde peygamber ile insanlara ulaştırılması, yaşanarak gösterilmesi gibi bir boyutu vardır. Bu durum, onun yaşanılması ve öğretilmesinde somut ve örneklik içeren bir yönünün olduğu gerçeğini gözler önüne serer. Yani dinin salt bilgi sunularak aktarımı bizzat dinlerin indirilişi ve ortaya çıkış süreçlerine uyum göstermez. Dinler onu yaşayarak örnek olan, anlaşılmadığı yerde açıklayan, kötüye kullanımında buna engel olan rol modellerle dünya üzerinde yayılım göstermiştir. Peygamberler veya din kurucularından sonraki topluma huzur ve istikamet verdiği dönemlerde de yine dini önderliği şahsında yaşatan örnek uygulayıcıların kılavuzluğu ile hayat bulmuştur. İslam tarihi üzerinden gidildiğinde Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Ömer bin Abdülaziz, Harun Reşit, Murat Hüdavendigar, Fatih Sultan Mehmet gibi isimlerin dini bilgiyi istiflemeleriyle değil, onu bizzat uygulamaları ile kendi toplumlarına ve dünyaya yön verdikleri, böylece kitleleri arkalarından sürükledikleri söylenebilir. Yani dolayısıyla dijital dünyadaki bilginin sadece istiflenmesi ile değil gerek sunumunda gerek uygulanmasında örneklik yapacak somut örneklerle fonksiyonel hale geldiği görülür. Din toplum tarafından tam olarak anlaşılmadığında onu hazma uygun hale getirecek yorumculara, yanlış anlaşıldığında veya kötü niyetliler tarafından suiistimal edildiğinde buna engel olabilecek otorite ve yardımcılara ihtiyaç vardır. Dini kaynaklara, teknolojik gelişmelere, güncel sosyolojik, psikolojik ve konjektürel gelişmelere vâkıf, yetkin ve eğitimli kadrolarla donatılmış din hizmetleri kurumlarının bu rolü yerine getirmesi önemlidir. Sosyal alanda yoğun dijital dini bilginin temsillerle hayata geçirilmesi önem kazanmaktadır. Bir konudaki bilginin çoğalması o konudaki netliği, ayrıntıları ve beklentileri de arttırmaktadır. Dijital bilgiye kolay ulaşım dini hüviyet gösteren, din hizmetlerinde çalışan bireylerin bu anlamda temsil sorumluluklarını daha da arttırmaktadır. Zira dijitalleşme, mahremiyeti çoğunlukla esnettiği ve

²³ Komisyon, *Dijitalleşme Çağında Gençler Çalıştayı ve Araştırma Raporu*, 48.

hayatın her alanını göz önüne serdiği için dini temsil noktasındaki bireylerin hayatları daha görünür hale gelmektedir. Sonuç olarak dini bilginin dijital ortama nakli ile temsil ihtiyacı ortadan kalkmamış bilakis daha da önem kazanmıştır denebilir. Bu bağlamda dini hüviyet ve kimlikle temsil durumunda olanların sorumluluklarının hatırlatılması ve bu yönde eğitim ve planlamalar yapılması uygun olacağı değerlendirilebilir.

2.4. Dini Entropi veya Tükenme Durumu

Entropi zaman içerisinde nesnelerin bozulması, tükenmesi, bütünlüğünü kaybetmesini tanımlayan bir kavramdır. Fizik biliminden ödünç alınan bir kavram olmakla beraber sosyal bilim alanında da olgusal gerçekliklere anlam kazandırdığı için kullanışlı bulunmaktadır. Emek verilmediğinde ilişkilerin, kurumların zaman içerisinde etkinliğini kaybetmesi, zayıflaması hatta yok olmasını ifade eder. Dijital dünyada din bilgi olarak ulaşılabilir, istiflenmiş ve yığın olarak bulunmasına rağmen bireysel olarak iletişim ortamlarında simge, sembol vb. işaretlerdeki yerini bulamaz. Dijital dünyada bireylerin birden fazla kimlik ile bulundukları oldukça sık dile getirilen olgulardan biridir. Bu karmaşık durum bazen akışkanlık, bazen çoğul kimlik ve bazen yanar döner kimlikler olarak tanımlanabilmektedir.²⁴ Dijital dünyada bireyler farklı sosyal medya platformlarında farklı kimlikler sergileyebilmektedirler. Bu kontrol edilebilir kimlik edinme süreçlerinde din doğal olarak edinildiği surette dijital dünyaya yansıtılmamaktadır. Dijital dünyada daha çok beğenilme, takdir ve takip edilme kaygısı içinde hareket eden birey için dini kimlik daha arka planda kalabilmektedir. Bu da dinin dijital sosyal hayatta etkinliğini ve görünürliğini azaltmaktadır. Yani doğal olarak bir entropi süreci baş gösterebilmektedir. Emek verilmediğinde sosyal ilişkilerin zayıflaması gibi kutsal ile olan ilişkilerin de zayıflaması olarak daha basit şekilde ifade edebileceğimiz dini entropi, dinin fonksiyonlarını yitirmesi olarak tanımlanabilir. Bu durum dijitalleşmenin dinin aleyhine işleyen bir sekülerleşme süreci olduğunu iddia eden medyatikleşme teorisi ile örtüşen bir tanımlama oluşturur. Literatürde “çiçek alamayan zengin” olarak metaforize edilen durum dinin salt bilgi olarak kalması ve böyle anlaşılmasının işlevlerini yerine getirmesinin önünde bir engel oluşturmasını ifade etmektedir.²⁵ Buna göre çok malvarlığı olan birinin günümüz dijital koşullarında parasını bankada veya finansal kurumlarda tutması muhtemeldir. Günlük alışveriş ihtiyacını da kredi kartları üzerinden yapacaktır. Üzerinde nakit taşımayan böyle birinin

²⁴ Mustafa Derviş Dereli, “Dini Kimliklerin Siber Uzamda Akışkanlaşması”, *İnsan ve Toplum* 9/1 (10 Mart 2019), 111; Filiz Erdoğan Tuğran, “Dijital Yerlilerin Siber-Uzamda Çoklu Kimlik Kullanımı ve Oyun Oynama Pratikleri”, *Middle Black Sea Journal of Communication Studies* 1/1 (31 Mart 2016), 8-17; Umur Bedir, “Yeni Medya Çağında Zygmunt Bauman’ın ‘Akışkan Kimlik’ Kavramı: Eleştirel Bir Değerlendirme”, *Dijital İletişime Kuramsal ve Kavramsal Yaklaşımlar* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021), 331.

²⁵ Hasan Kafalı, “Dijitalleşen Dünyada Sosyal ve Dini Entropi”, *Dijitalleşme ve Din*, ed. İhsan Çapcıoğlu - Fatma Çapcıoğlu (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2022), 30.

trafik ışıklarında satış yapan bir çiçekçiden eşinin veya annesinin çok beğendiği bir buket çiçeği alması mümkün olmayacaktır. Paranın çok olması o anda fayda vermeyecektir. Dini bilginin dijital dünyada bol, kolay ulaşılabilir ve sağlıklı olması da sosyal hayatta etkin olmasına yetmeyebilir. Onun sosyal hayatta davranış olarak, alışkanlık kazanılmış bir şekilde var olması ile verimli ve sürdürülebilir olması mümkün olabilir.

Dinin tanımlanmasında bilgi, inanç, ahlak, etki, duygu boyutları gibi boyutlar ile sosyal hayatın içine sirayet ettiği görülür.²⁶ Yani din hayatın çok boyutluluğu içinde her boyutta ve doğal suretlerde var olarak etkin olmaktadır. Dijital dünya ise çoğunlukla tek boyutu oluşturmaktadır. Diğer taraftan içeriklerin seçilmiş, düzenlenmiş, kısmi ve çoğunlukla kurgusal olması dijital dünyaya bir yapaylık verir. Dolayısıyla sosyal ve kültürel hayatın bütün işleyişine ve tarihine sirayet etmiş dinin doğallığının, dijital dünyanın yapaylığı içinde temsil edilmesi için bilgi boyutunun yeterli olamayacağı söylenebilir. Bu açıdan salt dini bilginin yanında dinin sosyal hayatta ve bireyin içsel dünyasında etkin hale getirilmesine yönelik adımların atılması, bu süreçte muhtemel fonksiyon kaybının önüne geçebilecek uygulamalardır. Kurumsal yapısı ile Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığının 2012 yılından beri önde gelen ve en çok kullanılan sosyal medya platformlarında var olduğu görülmektedir.²⁷ Bu varlığın, dinin boyutları kabul edilen sosyal hayatta inancın arttırılması, bu inancın duygulara hitap edebilmesi, davranışlara katkı sağlayıp ahlaki yansımalarının ortaya çıkması ve böylece dinin bir etki boyutu oluşturabilecek şekilde içerikler üretilmesi ile ilerletilmesi gerekmektedir. Bu yönde ilerlemeler için iletişim, psikoloji, sosyoloji ve eğitim bilimleri gibi disiplinlerle beraber çalışmalar yürütülmesi bilimin kılavuzluğundan istifade edilmesini mümkün kılabilir.

2.5. Bireysel ve Toplumsal Derinliğin Kaybedilmesi ile Dinî Sığılaşma ve Nitelik Kaybı

Neil Postman televizyon öncesinde toplumda günler boyu süren münazaraların yapıldığından ve insanların bu münazaralara izleyici olarak katılabildiğinden söz eder. Televizyonun yaygın kullanımı ile dikkat süresinin azaldığını bildirir.²⁸ Bu tespiti ile McLuhan’ın araç mesajdır ilkesini dolaylı olarak desteklemiş olur. Yani medya araçları kullanım biçimleriyle bireylerin ve toplumun alışkanlıklarına da yön verir. Örneğin televizyon ilk kullanıldığı zamanlarda her evde bulunmaması nedeniyle komşuların birbirini ziyaret sebebi iken çok yaygınlaştıktan

²⁶ Kemaleddin Taş, “Dindarlığın Kriterleri Üzerine Tipolojik Bir Araştırma”, *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi* (Adana: Karahan Yayınevi, 2006), 177.

²⁷ Hakan Aydın - Metin Eken, “Din Görevlilerinin Sosyal Medya Kullanım Alışkanlıkları”, *Medya ve Din*, ed. Mete Çamdereli vd. (İstanbul: Köprü Yayınları, 2014), 385.

²⁸ Neil Postman, *Televizyon Öldüren Eğlence*, çev. Osman Akınhay (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2020), 97.

sonra aynı evdeki bireylerin odalarına ayrı TV koyması ile aileye kasteden bir araca dönüşmüştür. Bugün bu durum dijital dünya üzerinden devam etmektedir. Dijitalleşmenin getirdiği bireyselleşme ile bireyler hem birbirinden uzaklaşmakta hem de dikkat süreleri azalmaktadır. Bu durum dinin anlam sunma faaliyetinin bir parçası olan derinlik kazandırma boyutunu ilgilendirmektedir. Din, görünenin ötesini ve aşkın kutsal gündeme getirerek bireyi hayatın gündelik ve bazen sığ kalan keşmekeşinden kurtarır. Onu tefekkür alanına çekerek iç sesini ve vicdanını dinlemeye davet eder. Böylece derinlik oluşturarak onda değişim ve dönüşüme olanak sağlar. Oysa bugün dijitalleşme, yoğun bilgi ve ekran maruziyeti oluşturarak bireylerin ve toplumun dikkatini çalmaktadır. Hiçbir şeyin ötesini düşünemeyen, düşünmek için vakti de olmayan bireyler bir yandan tüketim çarkının içine çekilirken diğer taraftan odaklanamama, dikkat kaybı, banalleşme gibi sorunlar yaşarlar. Bu süreçte dinin aşkın olana, hayatın ve olayların ötesine çağırان derinlikli bakışına bireysel anlamda duyarsız kalma ve vakıf olamama tehlikesinden bahsedilebilir.

Dijitalleşme ile gelen bir başka değişim unsuru dinin yayılması konusundaki değişimdir. Din öncelikle bireyin bilincinde kök salar, sonrasında inanan bireylerin bunları başkalarına bildirmesi yani tebliğ edilmesi ile yayılır ve topluluk oluşturucu özelliği ortaya çıkar.²⁹ Başkalarına tebliğ süreci bir yönü ile bilgi ulaştırma sürecidir. Dinî bilgiye ya da bakış açısına sahip olmayanlara dini bilgi ulaştırılarak o kişinin bu bilgiyle dönüşmesi ve dinin öngördüğü forma girmesi beklenir. Yani tebliğ bir bilgi türünün ulaştırılmasıdır. Diğer taraftan Kur'an'da bu süreç bir çağrı olarak nitelenir ve hikmetle ve en güzel şekilde yapılması önerilir.³⁰ Yani dini bilginin sunumu bir tebliğdir ve onun hikmetle ve en güzel şekilde yapılması dini bir vecibedir. Bilginin birey üzerinden değil de dijital ortam üzerinden yayılması bireyin ortadan kaldırılmasını ve dinin topluluk oluşturucu boyutunun sekteye uğramasını gündeme getirebilir. Dini bilginin gerek anlatı gerek kitap ile aktarımı bireyler arası iletişim ve etkileşimi mümkün kılar. Bu etkileşim ile bireyler arasında muhabbet ve yakınlaşma oluşur. Bunun sonucunda toplumsal bütünleşme artar ve toplumsal barış ortamı hasıl olur. Dinî bilginin dijital ortamlara istiflenip etkileşimden arındırılması dinin insana özgü doğal iletişim unsurlarından koparılması anlamına gelebilir. Sonuç olarak dijitalleşmenin bireyler arası doğal etkileşimi kesintiye uğratması ile toplumsal zeminde dinin etkinliği, dini sosyalleşme, dinî bütünleşme ve toplum marifetiyle rehabilitasyon süreçlerinde aksamalar olabilir. Dijitalleşmenin geri döndürülemez bir süreç olduğu hatırlanırsa bunun çözümünün dijital dünyadan uzaklaşma olamayacağı aşikardır. Bu durumda dijitalleşme din

²⁹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 31.

³⁰ H. Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe ve Meal Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014), 16/125.

ilişkisinde dijitalleşmenin hayatta zemini değil şekli oluşturduğu bir şekil-zemin ilişkisi içerisinde yorumlanması onun dini alanda kullanımında insani faktörler atlanmadan kullanımına kapı aralayabilir. Din hizmetleri, bilgi boyutunda kaldığı zaman bireysel ve toplumsal sorunlara karşı tedavi özelliği ile etkili olan bir hizmet olarak kalması söz konusu olabilir. Halbuki dinin tedavi özelliğinin yanında koruyuculuk özelliği de vardır. Din sosyal ilişkilerden içsel dünyalara, anlam arayışından rüyalara kadar birey ve toplum hayatının her yönüne ışık tutabilen bir fenomendir. Sosyal hayata düzen ve intizam kazandırır. Bu yönü ile sorun, problem ve kötülüklerin oluşmadan önlenmesini sağlayabilir. Bu açılardan dinin bilgi boyutunda kalınmadan pratik kazandırılarak uygulamalar yapılması ondan fonksiyonel olarak faydalanılmasını mümkün kılabilir.

Tarihte en büyük medeniyetler meşhur kütüphaneleri ile özdeşleşmiştir. Asurbanibal kütüphanesi ile Asurlular, İskenderiye kütüphanesi ile Büyük İskender ve Mısır medeniyeti, Endülüs kütüphaneleri ile Endülüs Emevileri, Bağdat Beytül Hikme kütüphaneleri ile Abbasiler ve İslam dünyası hatırlanır. Yani bilginin organize edildiği ve hayatı yönlendirdiği medeniyetler tarih boyunca parlak dönemler yaşatmıştır. Bugün bilginin dijitalle aktarımı bu kütüphanelerin parmak ucuna kadar ulaştırılmasının mümkün kılmasıdır. Artık neredeyse istenilen her yerde dünyadaki bütün bilgilere saniyeler içinde ulaşma imkânı vardır. Bu durum bizi çok parlak bir geleceğin insanlığı beklediği çıkarımına götürebilir. Fakat burada dikkat edilmesi gereken başka bir ayrıntı daha vardır. Bahsi geçen kütüphaneler ve medeniyetler başka medeniyetler tarafından yıkılmış ve bu kütüphaneler talan edilmiş, yakılmış ve yıkılmıştır. Aslında biz genelde bu kütüphanelerin talan edilmesini hatırlarız. Yani bilgi ne kadar büyük medeniyetler oluştursa da tarihte onları yok eden başka etmenler görülmüştür. Bu etmen genelde bildiğimiz gibi şiddet ve savaştır. Yani şiddet bilgiyi tehdit etmektedir. Bilgi ne kadar istiflense, çoğaltılsa, gösterişli ortamlarda saklansa ve sunulsa da onu içselleştiremeyen bireylerin tehdidi altındadır. Dijitalleşmenin gündeme getirdiği tehlikelerden biri onun kötüye kullanımı ile vandalizm, duyarsızlaşma ve şiddeti arttırabilme tehdididir. Diğerini öldürmeyi ve zarar vermeyi oyun ve eğlence gibi gösteren uygulamalarla dijitalleşme şiddete eğilimli bireyler ortaya çıkarabilir. Bu durum, dijital ortamlarda aşırı zaman geçirip sosyalleşme imkânı bulamayan ve böylece diğer bireylerin ne hissettiklerini anlama kapasitesine ulaşamayan bireylerin ortaya çıkması ve çoğalması ihtimalini beraberinde getirmektedir. Şiddetin yaygınlaşması ve mantığa bürünerek meşrulaşması dijitalleşmenin getirdiği kazanımları tehdit edebilir. Bu nedenle şiddeti doğuran ve doğurabilecek etmenlerin belirlenmesi gerekir. Bugün dijitalleşme sonucunda ortaya çıkan çeşitli şiddet vakaları haberlerde gündeme gelmeye başlamıştır. Dijital ortamlarda oynanan eSport oyunlarında veya sosyal medya üzerindeki tartışmalar sebebiyle ortaya çıkan şiddet vakaları en çok dikkat edilmesi

gereken şiddet olaylarıdır. Çünkü örneğimizde işaret etmiş olduğumuz gibi bilginin oluşturduğu medeniyetleri şiddet çok kolay bir şekilde yıkabilmektedir.

Bilginin ve cehaletin derinliği ve mertebeleri konusu geleneksel İslami literatürde ele alınmıştır. Bilgi, ilme’l yakın, aynе’l yakın ve hakka’l yakın olması yönlerinden değerlendirilmiştir. Bilginin zihinsel, duyuşal ve tecrübi olmasını ifade eden bu yaklaşıma göre, dijital dünyada zihinsel ve duyuşal bilgi ansiklopedik ve görsel unsurlarla elde edilebilir. Ancak tecrübi bilginin ulaşılabilirliği soru işareti oluşturmaktadır. Dijital dünya üzerinden içselleştirilmiş, tecrübi, kişide derin etki uyandıracak ve değişime imkân verecek bilgiye ulaşmak ne kadar mümkündür. Dijital dünyadaki her türlü bilginin bilgi olarak değeri eşitlenmektedir. Halbuki her bilgi türü eşit değildir. Bazı bilgilerin daha değerli ve işlevsel olduğu bilinmektedir. 1930’larda bir tiyatro oyununda geçen “hani o hikmet ki bilgide kaybettığımız/ hani o bilgi ki enformasyonda kaybettığımız” şeklindeki tanımlama bilginin çoğalıp enformasyona dönüştükçe hikmet oluşundan taviz verdiğini ve değerini kaybettiğini anlatmaktadır. Bugün enformasyon kategorisinin altında bir de büyük veri kategorisi oluşmaktadır.³¹ O kategori de bilgiyi insanın hareketleri ve yönelimleri mertebesine indirmektedir. Çünkü büyük veri dijital bütün araçlardan elde edilen veriler çerçevesinde toplumsal eğilim ve tercihlere göre seçenekler ve tanımlamalar yapılmasına imkân vermektedir. Bu çerçevede dijital dünyada dini bilgiye atfedilen değerin ve dijital dünyadaki dini bilginin hikmet kategorisine dahil olup olmadığı ve toplumsal belirleyiciliğinin azalıp azalmadığı yönünde de araştırmalar yapılması faydalı olacaktır.

Cehalet de geleneksel söylemlerde derecelere ayrılan bir kavramdır. Cehl-i Basit, cehli mürekkep ve cehl-i mikab olarak tanımlanan cehalet bilmemenin de az zararlıdan çok zararlıya doğru tesirleri olduğunu anlatmaktadır. Cehl-i basit bir şey bilmemektir ve en az zararlı cehalettir. Cehl-i mürekkep bilmediğini bilmemektir ve bir öncekine göre daha çok zararlı bir cehalet türüdür. Cehl-i Mikap ise bilmediğini bilmeyip, bildiğini iddia edenler için kullanılan cehalet türüdür. Bu seviye dijital dünya üzerinden yanlış bilgiler edinilerek bilgi sahibi olduğunu iddia etmeye benzetilebilecek bir tanımlamadır. Dijital dünyadaki sağlıklı ortamlardan elde edilen dini bilgiler en derin cehalet türünde cehaletin ortaya çıkmasına neden olabilir. Bu ise hem toplumun hem dinin zarar görmesine yol açacaktır. Bu göz önüne alındığında kurumsal dini hizmetlerin öneminin daha da aşikâr olduğunu söylemek mümkündür.

³¹ Birol Biçer, “Nabi Avcı: Düşünen değil düşünmeyen bir insan modeli öngörüyorlar”, *Lacivert Yaşam ve Kültür Dergisi* 115 (Eylül 2024), 15.

2.6. Dinî Yabancılaşma

Dinin çevrimiçi din ortamlarında konuşulması ve bu yorumlar üzerinden geleneksel formlarından farklı mahiyette var olması dijital dünyanın kaçınılmaz süreçlerinden biridir. Dijital dünyada yeni medya süreçleri içerisinde her kullanıcının içerik üretmesine imkân veren ortamlarda kullanıcı sayısı kadar farklı din yorumları ortaya çıkabilir. Üstelik bu kullanıcılar hesap vermek zorunda olmadan dini yorumlar yaparlar ve informal ve anonim bir dini var ederler. Bu dinin çevrimiçi din olarak tanımlanabileceği yukarıda açıklanmıştı. İşte bu şekli ile din korumasız ve eğitimsiz gençler ve farklılık arayışındaki bireylerin ilgisini çekmektedir. Hatta farklılık arayışındaki gençlerin bu forma öncelik vermeleri gerçek dine yaklaşımlarında olumsuz tavırlar takınmalarına neden olabilir. Bu durum dine yabancılaşma olarak tanımlanabilir. Söz konusu durum dijital ortamlarda dini bilginin doğru sunulamamasıyla da ortaya çıkabilir. Özellikle kurumsal yapıdan uzak dini grupların yetersiz ve sınırlı bakış açıları dinine yabancılaşan bireylerin ortaya çıkmasına zemin hazırlayabilir.³² Yani dijital dünyada dinsel yabancılaşma bazı dini gruplar tarafından yanlış ve yanlış dini bilginin üretilmesi, çevrimiçi din üzerinden kurumsal dinden uzak kişisel yorumlarla üretilen spiritüel yorumlar nedeniyle olabilmektedir. Bu anlamda bilgi, duygu ve aidiyet açısından dinine yabancılaşmanın kendi toplumuna ve kültürüne yabancılaşan dindar bireylerin ortaya çıkmasına sebep olabileceği düşünülmelidir. Söz konusu yabancılaşma süreci dijital dünyada dini yaşadığını ve ona ulaştığını düşünen bireylerin hatalı ve yanlış dini temalar sunan bir dini sosyalleşme yaşamaları ile sonuçlanabilir. Bu da hem dinin özgün formunu kaybederek orijinal haline ve topluma yabancılaşmasını hem de toplumun dinden beklediğini bulamadığı için dinine yabancılaşmasını beraberinde getirecektir. Burada yine kritik dokunuşun dinin gelenekli ve orijinal formunu taşıma ve temsil etme görevi gören kurumsal yapılara düştüğü söylenebilir. Türkiye özelinde kurumsal yapısı ile Diyanet İşleri Başkanlığı bir temsil ile anlatmak gerekirse dijital köyün kavalcısı olmak zorundadır. Fareli köyün kavalcısı olarak bilinen meşhur masalda kavalcı önce köyü farelerden kurtarır sonra da çocukları toplar. Dini temsil eden kurumsal yapıların günümüzde bunu yapması gerekmektedir. Dijitalleşme ile toplumda kötülüklerin yayılma imkânı bulduğu ve özünden ve değerlerinden uzak kalan bireylerin bu kötülüklerle meyledebildiği görülür. Bu kötülükler masaldaki farelere benzetilebilir. Diğer yandan yüz yüze ilişkilerin kazandırdığı sosyalleşme ve kültürleme olanaklarının dijitalleşme ile kesintiye uğradığı görülmektedir. Bu da bireylerin iyilik ve değerler yoluna sevk edilmesinin önünde bir engel olabilmektedir. Masaldaki çocukların toplanması da buna benzetilebilir. Şu durumda dini alanda faaliyet gösteren

³² Faruk Karaca, *Yabancılaşma ve Din Dinsel Yabancılaşmanın Sosyal Psikolojik Analizi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014), 133-159.

kurumların, bu kurumlarda çalışan bireylerin ve sahih dinin insanoğlunun kurtuluşuna tek çare olduğuna inanan bütün inanç sahiplerinin bir dijital bilinç düzeyine ulaşmak zorunda oldukları söylenebilir. Bu bilincin, Kur'an da iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak³³ olarak ifade edilen dini sorumluluğun bir boyutu olduğunu söylemek iddiaı olmayacaktır.

Sonuç ve Öneriler

Dijitalleşme, teknolojik ilerlemeler sonucunda bireysel ve toplumsal hayata dair süreçlerin ekranlar üzerinden sürdürülmesini anlatan bir süreçtir. Bu süreçte bireyler, içsel yaşantılarını ve topluma yönelik olan dışa dönük sunumlarını filtre edilebilen ortamlarda, çok hızlı iletişim olanakları ile ve yüz yüze iletişim ile ulaştırılması mümkün olmayan kalabalıklara ulaştırma imkanına kavuşmuştur. Yani dijitalleşme sürecinde hayat, dijital ortamlar üzerinden akmaktadır denilebilir. Birey ve toplum hayatına içkin olan ve ona bir kıvam ve yön veren din de dijitalleşme süreçlerinden etkilenen bir kurumdur. Dijital dünyada dini kaynaklara çok kolay ve sınırsız bir şekilde ulaşılabilmekte, dini metinlere dair yorumlar otorite kaygısı olmadan dolaşıma girmekte ve nihayetinde dijital dünyaya ait dini yaşam formları oluşmaktadır. Bu yeni dijital dini formlar, dinin geleneksel ve süreklilik kazanmış yapısından farklı, yönü kestirilemeyen dini yansımalar meydana getirmektedir. Süreçte dinin yeni formlarının yönünün kestirilmesi önemlidir. Aynı zamanda dinin insan ve topluma yön veren özgün yapısının muhafaza edilmesi de dikkat edilmesi gereken bir husustur. Araştırma dijitalleşme sürecinde dinin birey ve toplum hayatında kazandığı yeni formları tanımlamayı amaçlamıştır. Bu yapılırken dijital dünyada dinin görünümlerine ilişkin teorik yaklaşımlar ele alınarak başlanmış, ardından birey ve toplum hayatında dijital dönüşümün izlerine odaklanılmıştır. Kimlik, karakter, yabancılaşma, gibi temel durumlar üzerinden durum analiz edilmeye çalışılmıştır. Değerlendirmeler sonucunda dinin bireysel ve toplumsal hayattaki tamamlayıcı rolünü devam ettirmesi açısından bir takım tanımlayıcı tasvirler yapılmıştır. Ancak toplumsal akışın takip edilebilmesi açısından tasvirlerle yetinilmeyip önerilerin de ortaya konması önem arz eder. Zira bilimsel faaliyetler, toplumsal hayatta yaşananlardan hareketle yaşanabileceklere dair kestirimlerde bulunma noktasında katkı sağlar.

Dijitalleşme ve din sürecinde temel bazı ilkelerin ortaya konup bunlar üzerinden stratejiler yürütülmesi icra durumunda olan kişilere yol gösterecektir. Bu ilkelerin sayıca az olması, uygulanabilirlik açısından bir başka önemli husustur. Kanaatimizce şu üç ilke dijitalleşme karşısında din açısından rota belirlemeye yardımcı olabilecek ilkeler olarak gösterilebilir.

³³ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe ve Meal Tefsir*, 3/104.

I-Dijitalleşme olumlu olduğu kadar olumsuz yönleri de olan, geri döndürülemez bir süreçtir.

II-Dijitalleşme sosyal hayatın alternatifi veya yeni mecrası değil yardımcısı olan bir süreçtir.

III-Dijitalleşmeye ayak uyduramayan birey, kurum ve yapılar zaman içinde etkinlik alanlarını ve varlıklarını devam ettiremeyebilirler.

Bu ilkeler çerçevesinde bazı öneriler şu şekilde sıralanabilir.

- Dijitalleşmenin tabletle eğitim, pandemi dönemi uzaktan eğitim süreçleri gibi dönemlerle bizzat yüz yüze eğitimin ve etkileşimin yerini tutamadığı test edilmiştir. Bugün Avrupa’da birçok ülkede okullarda akıllı telefon kullanımının kısıtlandığını, Uzakdoğu’da dijital erişimin sınırlandırılması yönünde tedbirler alındığını görüyoruz. Bu tedbirler dijitalleşmenin sosyal hayatın yerini birebir tutamadığının bir göstergesi olarak alınabilir. Aynı şekilde dijital bilginin kitabi bilginin yerini tam olarak tutamayacağını ön görmek durumundayız. Bu sebeple yüz yüze temasın önemi ve gereği teslim edilmeli ve buna yönelik eğitim ve girişimler devam ettirilmelidir.
- Dijital ortamlarda farklı dini ve kültürel yapılara ait kişi ya da grupların rol model alınması ile kültürel yozlaşma görülebilmektedir. Ancak dijitalleşmenin küreselleşmeyi hızlandırdığı ve iletişimi çok kolaylaştırdığı da başka bir gerçektir. Bu durum, yozlaşmanın mecburi olduğu anlamına gelmez. Değerler ve irade eğitimi ile kendi özüne sahip gençler yetiştirilebilir. Dijitalleşmenin ortaya çıkardığı savrulma ve tehlikelere karşı çare, dini ve milli bilincin erken yaşlarda gençlere verilmesi olabilir. Aksi takdirde sermayenin peşine takılıp Türkiye beni kaybetti furçasına kapılan gençlerin sayısının artması kaçınılmazdır.
- Dijital dünyanın kualsız ve orantısız güç kullanımı sonucunda bugün toplum, hayat ve din konusunda kafası karışık bireyler ortaya çıkmaktadır. İnsanoğlunu kendine yabancılaştıran bu süreç onu robo-sapiens olarak tanımlanabilecek bir evreye götürmektedir. Buna karşı insana, yine insanlığını hatırlatacak dinin önce onun sunumunu ve temsilini yapan müntesiplerince içselleştirilmesi önemlidir. Dijitalleşmenin tehdit, tehlike ve orantısız gücüne karşı dinin insanoğluna insanlığını hatırlatan bir motivasyon unsuru olduğunun altı sıklıkla çizilmelidir.
- Dijitalleşme sürecinde gençler ve çocuklar ailelerinde bulamadıkları ilgiyi sosyal medya ortamlarında bulabilmektedir. 10 yaşında bir çocuk bir profil oluşturarak 50 yaşında kariyer sahibi bir yetişkin ile polemige girebilmekte ve izleyici desteğiyle galip gelebilmektedir. Durum böyleyken sadece geleneksel sosyalleşme modellerinden

bahsetmek doğru değildir. Çünkü ailelerin dijitalleşmenin verdiği eğlenceyi ve sosyalleşmeyi sağlaması mümkün görünmemektedir. Bu ailenin gücünün üzerinde bir şeydir. Bu açıdan ailenin dijitalleşmeye tek alternatif olabileceğini iddia etmek yanlıştır. Özellikle iki ebeveynin de çalıştığı aile yapılarında dijital ortam aileye bir yardımcı rolünü görmektedir. Bu açıdan dijitalleşmenin tamamen engellenmesi gereken bir durum olduğu iddia edilemez. Dijitalleşmeyle beraber hareket etmeyi öngören politikalar geliştirilmelidir.

- Araştırmalar sonucunda dijitalleşme ile başlayan temasın değil, temas ile başlayan dijitalleşmenin daha kalıcı olduğu görülmüştür.³⁴ Şu hâlde din hizmetlerinde önce yüz yüze temas kurulan ortamlar sağlanmalı, ardından bu kişilerle dijital ortamlardan iletişim devam ettirmelidir. Yaz kursları ve özel programlarda bireylerle sağlanan temaslar bu açıdan çok önemli görülmelidir. Camilerde imamlar olduğu için erkek odaklı bir yapılanma olmakta ve kız öğrenciler ile bağ kurulamamaktadır. Her cami için bir kadın hoca tayin edilmeli, caminin yaz okulu öğrencileri ile ve gençleriyle kadın hocalar gruplar kurarak veya onları organize ederek dijital ortamda temas devam ettirilmelidir.
- Dijital alan tek boyutlu bir alan gibi görünse de aslında hayatın diğer boyutlarını kısmen içeren bir konsepttir. Orada da ahlak, inanç, ibadetler ve benzeri dini uygulamalar yapılabilmektedir. Fakat dijital alandaki bu uygulamaların gerçek hayattaki boyutların ne kadarını karşılayabildiği şüphelidir. Zira gündelik hayatta dini uygulama sırasında kişi dış dünyadan soyutlanarak iç dünyasına yönelir ve yaratıcıyı düşünerek kendini hesaba çekebilir. Ancak dijital dünya sürekli duyu organlarını kullanmayı ve mesaj ileterek var olmaya gerektirdiği için bazı problemleri beraberinde getirebilir. Bu açıdan dijital dünyanın tam anlamıyla gerçek dünyanın yerini tutamadığını unutmamak gerekmektedir.
- Son olarak dini bilginin sıradan bir bilgi türü değil hikmet olduğu unutulmamalıdır. Dijital alanda dini bilgi arzının tebliğ ve davet boyutlarının olduğu, hikmet ve en güzel şekilde sunumlar yapılması gerektiği göz önünde bulundurulmalı ve bu çerçevede dijital dini bilgi üretimi yapılmalıdır.

³⁴ Çetin - Özgiden, “Dijital Kültür Sürecinde Dijital Yerliler Ve Dijital Göçmenlerin Twitter Kullanım Davranışları Üzerine Bir Araştırma”, 184.

Kaynakça

- Akgül, Mehmet. “Dijitalleşme ve Din”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 17/2 (31 Aralık 2017), 191-207.
- Aydın, Hakan - Eken, Metin. “Din Görevlilerinin Sosyal Medya Kullanım Alışkanlıkları”. *Medya ve Din*. ed. Mete Çamdereli vd. 377-405. İstanbul: Köprü Yayınları, 2014.
- Bedir, Umur. “Yeni Medya Çağında Zygmunt Bauman’ın ‘Akışkan Kimlik’ Kavramı: Eleştirel Bir Değerlendirme”. *Dijital İletişime Kuramsal ve Kavramsal Yaklaşımlar*. 329-344. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021.
- Berger, Peter L. *Kutsal Şemsiye*. çev. Ali Coşkun. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Bıçer, Birol. “Nabi Avcı: Düşünen değil düşünmeyen bir insan modeli öngörüyorlar”. *Lacivert Yaşam ve Kültür Dergisi* 115 (Eylül 2024).
- Campbell, Heidi. “Surveying theoretical approaches within digital religion studies”. *New Media & Society* 19 (27 Mayıs 2016). <https://doi.org/10.1177/1461444816649912>
- Campbell, Heidi A. - Tsuria, Ruth. *Dijital Din - Dijital Medyada Dinî Pratikleri Anlamak*. ed. Kemal Ataman. İstanbul: İz Yayıncılık, 2023.
- Çapçioğlu, İhsan. “Dijitalleşme, ‘Yeni İnsan’ ve Etik Sorunlar”. *Dijitalleşme ve Din*. ed. İhsan Çapçioğlu - Fatma Çapçioğlu. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2022.
- Çetin, Mustafa - Özgiden, Hatice. “Dijital Kültür Sürecinde Dijital Yerliler Ve Dijital Göçmenlerin Twitter Kullanım Davranışları Üzerine Bir Araştırma”. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi* 2/11 (Mart 2013), 18.
- Çiçek, Fatma. “Din Sosyolojisinde Dijitalleşme Teorileri ve Yaklaşımlar”. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 5/2 (30 Aralık 2022), 455-480. <https://doi.org/10.47951/mediad.1188722>
- Çömez-Polat, Filiz - Tekdemir, Göklem. “What It Takes to Be Religious: Religion Online vs. Online Religion1”. *Journal of Arab & Muslim Media Research* 16/2 (01 Ekim 2023), 161-179. https://doi.org/10.1386/jammr_00061_1
- Demir, Zafer. “Dijital Dünyada Yabancılaşma ve Din”. *Dijitalleşme ve Din*. ed. İhsan Çapçioğlu - Fatma Çapçioğlu. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2022.
- Dereli, Mustafa Derviş. “Dinî Kimliklerin Siber Uzamda Akışkanlaşması”. *İnsan ve Toplum* 9/1 (10 Mart 2019), 85-116.
- Haberli, Mehmet. “Dijital Din Araştırmalarında Konu ve Yaklaşımlar”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9/2 (30 Haziran 2020), 879-902. <https://doi.org/10.15869/itobiad.729581>

- Haberli, Mehmet. *Medyatikleşme ve Din Kavram-Teori-Tartışma*. Konya: Kitabı Yayınevi, 2024.
- Haberli, Mehmet. *Sanal Din Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din*. İstanbul: Açılım Kitap, 2014.
- Kafalı, Hasan. “Dijitalleşen Dünyada Sosyal ve Dini Entropi”. *Dijitalleşme ve Din*. ed. İhsan Çapcıoğlu - Fatma Çapcıoğlu. 13-32. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2022.
- Karabulut, Burak. “Bilgi Toplumu Çağında Dijital Yerliler, Göçmenler Ve Melezler”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21 (01 Mayıs 2015), 11-23.
- Karaca, Faruk. *Yabancılaşma ve Din Dinsel Yabancılaşmanın Sosyal Psikolojik Analizi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014.
- Karaman, H. vd. *Kur'an Yolu Türkçe ve Meal Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 5. Basım, 2014.
- Komisyon. *Dijitalleşme Çağında Gençler Çalıştay ve Araştırma Raporu*. İstanbul: Çekmeköy Belediyesi, Pelikan Basım., 2022.
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Meyer, Birgit. “Mediation and Immediacy”. *Social Anthropology* 19/1 (01 Şubat 2011). <https://www.berghahnjournals.com/view/journals/saas/19/1/j.1469-8676.2010.00137.x.xml>
- Postman, Neil. *Televizyon Öldüren Eğlence*. çev. Osman Akınhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2020.
- Taş, Kemaleddin. “Dindarlığın Kriterleri Üzerine Tipolojik Bir Araştırma”. *Dindarlığın Sosyolojisi*. Adana: Karahan Yayınevi, 2006.
- Tuğran, Filiz Erdoğan. “Dijital Yerlilerin Siber-Uzamda Çoklu Kimlik Kullanımı ve Oyun Oynama Pratikleri”. *Middle Black Sea Journal of Communication Studies* 1/1 (31 Mart 2016), 8-17.
- Ünal, Mahir Fatih. “Dijitalleşmenin Transhümanizme Etkisi”. *ISophos:International Journal of Information, Technology and Philosophy* 2/2 (03 Haziran 2019), 19-39.
- Wallace, Ruth A, Wolf, Alison. *Çağdaş Sosyoloji Kuramları Klasik Geleneğin Genişletilmesi*. çev. Elburuz, Leyla, Ayas, Rami. Ankara: Doğubatı Yayınları, 2012.
- Toplumsal Değerler ve Gençlik Araştırma Raporu Konda Araştırma & Danışmanlık*. Araştırma Raporu. İstanbul, 2024. <https://konda.com.tr/rapor/187/toplumsal-degerler-ve-genclik-arastirma-raporu>